

LANGIT, GUNUNG, SUNGAI, DAN CINTA PUN BERSEMI DI KAKI BENOM (Sky, Mountains, Rivers, and Love Merges at Benom's Feet)

Jamal Rizal Razali^{1,*}, Jamilah Bebe Mohamad¹, Anis Nabilla Ahmad¹, Hasmadi Hasan¹ and Imaduddin Abidin¹

¹Pusat Sains Kemanusiaan, Universiti Malaysia Pahang, 26300 Kuantan, Pahang, Malaysia

ABSTRACT – This paper discusses the origins of the Che Wong (CW) Aboriginal community living in Kuala Gandah, Pahang Darul Makmur. The data in this study are oral stories and documents that have been written by previous writers and researchers. To analyze all the data, the researcher used a qualitative approach through interview techniques, document analysis and text comparison (comparative methods) by criticizing the text. The results of the analysis found that there are four (4) narrative versions (three oral and one written) and twelve elements that stand out in tracing the origins of this CW society. It can be said that there are overlapping elements in all versions of the narrative and can be considered as "authentic" narratives. This provides answers and enlightenment about the origins of the CW community, even if it cannot answer the question completely. This process is important to the CW community and also to the researcher because the information found is a treasure that represents the CW community, especially for future generations.

ABSTRAK – Makalah ini membincangkan perihal asal usul masyarakat orang Asli Che Wong (CW) yang tinggal di Kuala Gandah, Pahang Darul Makmur. Data dalam kajian ini ialah cerita lisan dan juga dokumen yang pernah ditulis oleh para penulis dan pengkaji terdahulu. Bagi menganalisis semua data tersebut, pengkaji menggunakan pendekatan kualitatif melalui teknik wawancara, analisis dokumen dan perbandingan teks (comparative methods) dengan melakukan kritik teks. Hasil analisis mendapati terdapat empat (4) versi naratif (tiga lisan dan satu bertulis) dan dua belas unsur yang menonjol dalam menelusuri asal-usul masyarakat CW ini. Dapat dikatakan bahawa terdapat unsur-unsur yang bertindih dalam semua versi naratif tersebut dan boleh dianggap sebagai naratif "sahih". Hal ini memberikan jawapan dan pencerahan tentang asal-usul masyarakat CW ini, walaupun tidak dapat menjawab persoalan tersebut secara tuntas. Proses ini penting kepada masyarakat CW ini dan juga kepada pengkaji kerana maklumat yang ditemui ini merupakan satu khazanah yang mewakili masyarakat CW ini, terutamanya bagi generasi akan datang..

ARTICLE HISTORY

Received: 7th Jan. 2021

Revised: 30th Jan. 2021

Accepted: 1st March 2021

KEYWORDS

Indigenous people

Che Wong

Origin

Narrative

PENDAHULUAN

Kajian ini teretus apabila pengkaji terlibat dengan penyelidikan berkaitan dengan penggunaan bahasa di dalam masyarakat Che Wong (CW) ini di Kuala Gandah, Temerloh. Keinginan untuk mengetahui asal-usul suku kaum Che Wong (CW) ini timbul kerana nama tersebut sangat unik dan boleh dikaitkan dengan pelbagai entiti. Menurut Kamus Dewan Edisi Keempat, (2010) asal usul bermaksud "salasilah, asal keturunan seseorang atau peringkat awal atau permulaan". Hal ini bermaksud, mengetahui asal-usul seseorang atau sesebuah kaum akan memberikan pencerahan tentang pelbagai perkara yang berkaitan dengan kaum tersebut seperti tempat (geografi), susur galur keturunan (geneology) dan penamaan (*labelling atau naming*).

Usaha mencari asal-usul masyarakat CW ini adalah berdasarkan dua sumber iaitu, sumber lisan dan dokumen. Setakat ini, sumber rujukan dan dokumentasi yang wujud berkaitan masyarakat ini adalah hasil usaha dan kerja keras para penyelidik yang mempunyai minat dan kesungguhan untuk terus memelihara dan mendokumentasikan kewujudan suku kaum ini seperti Nicole Kropse, (2004), Saidah Ma'alip dan Teo Kok Seong, (2016), Hamid Mohd Isa dan Wan Nor Hafizan, (2015), Syamsidah Saad, (2015) serta sekumpulan penyelidik dari Universiti Malaysia Pahang yang terdiri daripada Jamal Rizal Razali, Jamilah Bebe Mohamad dan Anis Nabilla Ahmad, (2016).

Manakala sumber lisan pula adalah sumber lisan yang ada dalam kalangan anggota masyarakat CW ini sendiri. Memang tidak dapat dinafikan bahawa akan wujud pelbagai versi cerita asal-usul ini kerana cerita-cerita tersebut disimpan dan disampaikan dalam bentuk lisan. Hal ini menyebabkan berlaku pelbagai penambahan (*improvisasi*) oleh penyimpan dan penyampai cerita atas pelbagai sebab. Adalah diharapkan kita akan dapat mengetahui asal-usul masyarakat ini yang dihidangkan melalui cerita-cerita lisan mereka. Walau bagaimanapun, kewujudan pelbagai versi cerita atau pendapat juga merupakan satu keistimewaan bagi masyarakat ini kerana menunjukkan betapa mereka mempunyai sudut pandang yang tersendiri tentang sesuatu hal yang dialami.

Orang Asli di Malaysia

Masyarakat Orang Asli atau Orang Asal (OA) adalah sebuah masyarakat minoriti peribumi yang tinggal di Semenanjung Malaysia. Majoriti daripada mereka tinggal di kawasan hutan dan mengamalkan cara hidup tradisional yang dipengaruhi oleh alam sekitar dan amalan warisan tinggalan nenek moyang mereka. Sebagai penghargaan kepada masyarakat ini yang dianggap sebagai penduduk asal negara ini, pihak kerajaan Malaysia telah memberi gelaran baru kepada mereka iaitu “Orang Asli” (Rosley, N. A., 2009). Hal ini termaktub melalui peruntukan perundangan iaitu Akta Orang Asli 1954 (Akta 134 di bawah *Aboriginal Peoples Ordinance* No. 3, 1954) yang telah dipinda pada tahun 1974 dan juga berdasarkan Seksyen 3 dalam Akta Orang Asli 1954 (Akta 134), Orang Asli ditakrifkan seperti berikut:

- i) mana-mana yang bapanya ialah ahli daripada kumpulan etnik Orang Asli, yang bercakap bahasa Orang Asli dan lazimnya mengikut cara hidup Orang Asli dan adat kepercayaan Orang Asli, dan termasuklah seorang keturunan melalui lelaki itu;
- ii) mana-mana orang daripada mana-mana kaum yang diambil sebagai anak angkat semasa budak oleh Orang Asli dan yang telah dibesarkan sebagai seorang Orang Asli, lazimnya bercakap bahasa Orang Asli, mengikut cara hidup Orang Asli dan adat kepercayaan Orang Asli, dan menjadi ahli daripada suatu masyarakat Orang Asli; atau
- iii) anak daripada mana-mana penyatuan antara seorang perempuan Orang Asli dengan seorang lelaki daripada suatu kaum lain, dengan syarat anak itu lazimnya bercakap bahasa Orang Asli dan kepercayaan Orang Asli dan masih lagi menjadi ahli daripada suatu masyarakat Orang Asli.

Sehingga kini, dianggarkan terdapat seramai 141,230 anggota masyarakat Orang Asli di seluruh Semenanjung Malaysia (JAKOA 2015) yang terbahagi kepada 18 suku kaum. Daripada jumlah tersebut, hampir separuh tinggal di di negeri Pahang Darul Makmur. Jadual di bawah menunjukkan statistik Orang Asli di Semenanjung Malaysia pada 2010 (JAKOA 2015).

Jadual 1. Populasi Orang Asli mengikut kaum tahun 2006, 2010 dan 2012 di Semenanjung Malaysia dan Pahang

Kaum	Tahun 2006	Tahun 2010	Pahang (2010)
Negrito	4,001	3,671	1,723
Senoi	81,826	79,155	23,210
Melayu Proto	61,585	58,404	26,892
JUMLAH	147,412	141,230	51,825

(JAKOA 2012, Anis 2016, Jamilah 2016)

Salah satu daripada suku kaum tersebut ialah Che Wong yang tergolong dalam subgroup Senoi. Mereka tinggal di Kuala Lanchang, Temerloh dan Ulu Dong Raub, Pahang Darul Makmur. Masyarakat ini adalah sampel kajian yang dibincangkan dalam kertas ini. Secara lebih khusus lagi, sampel kajian ini adalah anggota masyarakat CW yang tinggal di Kuala Gandah kerana majoriti anggota masyarakat CW tinggal di sini.

Demografi Masyarakat Che Wong

Kajian ini telah melibatkan seramai 78 orang responden yang terdiri daripada masyarakat CW iaitu 34 orang lelaki dan 44 orang perempuan. Jadual di bawah menunjukkan maklumat demografi responden kajian.

Jadual 2. Maklumat demografi responden kajian

Latar Diri	Jumlah Responden	Peratusan %
Umur		
10-20	20	25
21-30	17	22
31-40	19	24
41-50	15	18
50 keatas	7	11
Jumlah	78	100
Jantina		
Lelaki	34	43.6
Perempuan	44	56.4
Jumlah	78	100

Jadual 3. Samb.

Latar Diri	Jumlah Responden	Peratusan %
------------	------------------	-------------

Agama		
Tradisi/Nenek Moyang	37	47.4
Islam	28	35.9
Kristian	13	16.7
Jumlah	78	100

(d disesuaikan daripada Anis 2016)

Daripada jadual di atas, didapati bahawa golongan yang berusia 31 tahun dan ke bawah lebih ramai berbanding dengan golongan yang berusia 51 tahun ke atas iaitu hanya 11% daripada keseluruhan responden. Jumlah ini juga memberikan tanda bahawa golongan tua yang menyimpan ilmu dan kearifan tempatan mereka semakin berkurangan.

Daripada sudut jantina pula, golongan wanita melebihi golongan lelaki iaitu, sebanyak 56.4 peratus berbanding kaum lelaki iaitu 43.5 % sahaja. Jika dilihat daripada sudut agama dan kepercayaan pula, 47.4% mengamalkan agama tradisi nenek moyang mereka manakala 35.9% menganut agama Kristian dan 16.7 % mengamalkan ajaran agama Islam (Anis 2016, Jamilah 2016).

Objektif dan Tumpuan Kajian

Objektif kajian ini ialah:

- Mengenalpasti asal-usul CW berdasarkan sumber yang ada
- Menganalisis asal-usul CW berdasarkan sumber yang ada
- Menentukan asal-usul masyarakat CW ini berdasarkan sumber tersebut

Sehubungan dengan itu, persoalan yang perlu dijawab dalam kajian ini ialah:

- Apakah asal-usul CW berdasarkan sumber yang ada?
- Bagaimanakah maklumat tentang asal-usul CW berdasarkan sumber yang ada?
- Dari manakah asal-usul CW berdasarkan sumber yang ada?

METODOLOGI

Kajian ini menggunakan pendekatan kajian kualitatif kerana bersesuaian dengan objektif kajian ini iaitu usaha menghuraikan fenomena yang sedang berlaku dalam masyarakat di empat buah kampung sekitar Kuala Gandah iaitu Kg. Beh, Kg. Kalau, Kg. Kuala Gandah dan Kg Sg. Enggang. Perkampungan ini terletak kira-kira 12 km dari pekan Lanchang dan 40km dari bandar Temerloh, Pahang. Kuala Gandah, Lanchang Temerloh Pahang Darul Makmur. Selain itu, pengkaji juga akan mewawancara beberapa orang informan responden yang tinggal di Penempatan Orang Asli Kuala Gandah Temerloh.

Dalam kajian ini, temubual separa struktur dengan beberapa informan berwibawa dan pemerhatian sewaktu di lapangan. Pemilihan informan dilakukan berdasarkan pandangan Ustazah Zaliah Ali, Wan Kampit dan Aki Kerpan kerana ketiga-tiga individu tersebut merupakan sumber utama yang juga berperanan sebagai penterjemah kepada penyelidik. Wawancara ini telah direkodkan dalam bentuk audio dan video. Sebelum menjalankan rakaman audio dan video ini, penulis telah mendapatkan persetujuan secara lisan daripada wakil masyarakat CW yang terlibat. Data rakaman tersebut telah ditranskripsikan secara verbatim dan dianalisis secara teliti bagi menjelaskan setiap objektif kajian ini.

Data yang dikumpulkan menggunakan kedua-dua kaedah itu akan ditranskripsikan secara verbatim dan dianalisis secara deskriptif. Unsur yang akan dikenalpasti daripada cerita-cerita rakyat mereka ini ialah watak, nama tempat, jalan cerita dan kesudahan atau penamatnya.

Manakala kritik teks pula dilakukan terhadap beberapa dokumen iaitu buku, artikel yang diterbitkan oleh beberapa orang penulis dan pengkaji terdahulu. Setakat ini, sumber rujukan dan dokumentasi yang wujud berkaitan masyarakat ini adalah hasil usaha dan kerja keras para penyelidik yang mempunyai minat dan kesungguhan untuk terus memelihara dan mendokumentasikan kewujudan suku kaum ini seperti Nicole Kropse, (2004), Saidah Ma'alip dan Teo Kok Seong, (2016), Hamid Mohd Isa dan Wan Nor Hafizan, (2015), Syamsidah Saad, (2015) serta sekumpulan penyelidik dari Universiti Malaysia Pahang yang terdiri daripada Jamal Rizal Razali, Jamilah Bebe Mohamad dan Anis Nabilla Ahmad, (2016).

Permasalahan Kajian

Daripada statistik yang diperolehi daripada JAKOA (2015), jumlah Orang Asli suku kaum CW ini sedang mengalami penyusutan yang sangat ketara. Pada tahun 2012, (<http://www.ethnologue.com/language/cwg>) jumlah anggota masyarakat CW ini dianggarkan hanya tinggal seramai 450 ke 600 orang sahaja. Manakala Shariffudin (2013:13) menyatakan bahawa jumlah anggota kaum CW dianggarkan hanya tinggal sekitar 650 orang (Sariffuddin 2013:13, rujuk juga JAKOA 2008, 2010, 2014).

Atas sebab tersebut, UNESCO telah menyenaraikan bahasa CW sebagai salah satu bahasa terancam di dunia dan meletakkannya pada tahap “*6b threaten*” (<http://www.ethnologue.com/language/cwg>, dicapai pada 26 Januari 2015, juga rujuk Jamal Rizal 2015b). Berasaskan kepada pandangan UNESCO, jumlah anggota suku kaum Che Wong ini merupakan satu petanda kepada keadaan atau status kelangsungan masyarakat CW itu sendiri.

Keadaan ini menyebabkan penyelidik beranggapan bahawa penyusutan jumlah masyarakat ini juga menjadi faktor pendorong kepada keterancaman semua khazanah masyarakat CW ini termasuklah kemahiran, falsafah, ilmu dan kearifan tempatan tempat masyarakat ini. Hal ini termasuklah maklumat tentang asal-usul masyarakat CW ini yang tersimpan sebagai khazanah tidak ketara (*intangible knowledge* atau *tacit knowledge*) di dalam ingatan mereka. Sehubungan dengan itu, penyelidik berpendapat bahawa kajian mengenai masyarakat CW perlu dipergiatkan agar bahasa, kesenian dan kebudayaan masyarakat ini yang terkumpul sebagai khazanah kearifan tempatan mereka terus terpelihara dan dapat didokumentasikan. Hal ini termasuklah maklumat penting berkaitan dengan asal-usul mereka. Selain dibimbangi akan hilang tanpa sebarang usaha pemuliharaan, asal-usul mereka juga tidak akan dapat dikesan dan diketahui oleh generasi CW di masa depan.

Cerita Rakyat

Melalui sumber lisan pula, pengkaji akan menggunakan sumber lisan yang ada dalam kalangan anggota masyarakat CW ini sendiri. Satu hal yang perlu difahami di sini ialah akan kewujudan pelbagai versi cerita asal-usul kerana cerita-cerita tersebut disimpan dan disampaikan dalam bentuk lisan. Hal ini menyebabkan berlaku pelbagai penambahan (*improvisasi*) oleh penyimpan dan penyampai cerita atas pelbagai sebab. Adalah diharapkan kita akan dapat mengetahui asal-usul masyarakat ini yang dihidangkan melalui cerita-cerita lisan mereka. Walau bagaimanapun, kewujudan pelbagai versi cerita atau pendapat juga merupakan satu keistimewaan bagi masyarakat ini kerana menunjukkan betapa mereka mempunyai sudut pandang yang tersendiri tentang sesuatu hal yang dialami.

Menurut Ismail Hamid (1986), naratif lisan dapat dibahagikan kepada tiga genre utama, iaitu mitos (*myth*), legenda (*legend*) dan cerita rakyat (*folklore*). Mitos merujuk kepada penceritaan bersifat dongeng yang berfungsi untuk menerangkan asal usul kejadian tertentu, termasuklah kejadian alam, manusia, binatang, dan petempatan. Atas dasar untuk memenuhi keinginan manusia terhadap asal usul sesuatu kejadian maka mitos diangkat menjadi satu bentuk kepercayaan yang dicipta dalam kalangan masyarakat. Mitos juga dipercayai sebagai sistem kepercayaan yang tidak boleh dipertanyakan khususnya dalam masyarakat Melayu, dan balasan buruk akan diterima oleh individu yang cuba mempersendakan cerita mitos.

Berlainan dengan mitos, legenda pula ialah cerita yang dikaitkan dengan sejarah satu- satu tempat atau peristiwa zaman zilam. Legenda biasanya mengisahkan tentang seorang manusia yang memiliki keistimewaan seperti keberanian dan kehandalan luar biasa. Orang tersebut dianggap sebagai tokoh dalam masyarakat dan mempunyai kuasa yang luar biasa. Di negara ini, jika diteliti setiap penempatan yang bersejarah akan mempunyai legendanya tersendiri.

Sebagai contoh, setiap tempat mempunyai legendanya yang tersendiri dan dikaitkan dengan orang-orang tertentu. Di Langkawai terdapat legenda Mahsuri, Puteri Gunung Ledang di Johor dan Hang Tuah di Melaka, Walinongsori di Pahang dan sebagainya. Tanda-tanda atau bukti fizikal yang terdapat di kawasan bersejarah seperti batu, tumbuh-tumbuhan, kesan-kesan yang wujud pada muka bumi dijadikan sebagai bukti bahawa legenda ini benar-benar wujud dalam kalangan masyarakat. Bagi menambah daya penarik legenda ini, para pencerita akan mencampurkan unsur cerita mitos bagi tujuan mengagung-agungkan tokoh legenda itu yang kadang-kadang dianggap berlebih-lebihan sehingga melampaui akal manusia.

Manakala cerita rakyat pula ialah sebuah bentuk penceritaan yang popular dalam kalangan masyarakat (rakyat). Cerita rakyat boleh didefinisikan berdasarkan cerita atau watak yang ada di dalam cerita tersebut. Definisi berdasarkan cerita bermaksud orang, kisah, peristiwa dan tempat yang terlibat dalam cerita tersebut berkaitan masyarakat atau orang yang menyampaikan dan mendengar cerita tersebut. Contoh tema cerita rakyat yang terkenal ialah cerita binatang, cerita jenaka, cerita penglipur lara dan cerita teladan / pengalaman dan terdapat dalam pelbagai masyarakat lain di seluruh dunia. Selain itu, terdapat juga tema-tema seperti tentang cinta yang terlarang atau diancam oleh individu tertentu, percintaan dengan anak raja, khayalan tentang kayangan dan perebutan kuasa. Kebiasaannya, cerita dan watak dalam cerita rakyat ialah orang biasa yang hidup sebagai petani, peladang atau pengembara. Tokoh atau watak yang disebutkan ini biasanya mempunyai isu atau konflik dengan individu lain yang memainkan peranan antagonis.

Cerita-cerita rakyat ini merupakan sumber hiburan utama pada zaman dahulu. Cerita rakyat dimiliki, disimpan dan disampaikan oleh penglipurlara istana dan mereka ini memainkan peranan sebagai penghibur atau artis istana. Bagi masyarakat kebanyakan atau orang biasa, cerita-cerita rakyat dimiliki, disimpan dan disampaikan oleh orang-orang tua sama ada dalam acara khusus mahupun secara umum. Kebiasaannya, mereka menyampaikan cerita-cerita tersebut kepada pendengar terutamanya selepas musim menuai padi. Bagi masyarakat bawahan ini, penyampaian cerita rakyat adalah salah satu peluang menghiburkan diri setelah bekerja di ladang dan huma.

Dokumen

Setakat ini, sumber rujukan dan dokumentasi yang wujud berkaitan masyarakat ini adalah hasil usaha dan kerja keras para penyelidik yang mempunyai minat dan kesungguhan untuk terus memelihara dan mendokumentasikan kewujudan suku kaum ini seperti Nicole Kropse, (2004), Saidah Ma'alip dan Teo Kok Seong, (2016), Hamid Mohd Isa dan Wan Nor Hafizan, (2015), Syamsidah Saad, (2015) serta sekumpulan penyelidik dari Universiti Malaysia Pahang yang terdiri daripada Jamal Rizal Razali, Jamilah Bebe Mohamad dan Anis Nabilla Ahmad, (2016). Semua dokumen tersebut adalah laporan kajian yang telah dijalankan berkaritan dengan pelbagai aspek dalam masyarakat CW.

Asal-usul Che Wong

Asal-usul masyarakat CW tidaklah dapat dijelaskan secara tuntas. Hal ini demikian kerana terdapat pelbagai cerita berkenaan asal-usul mereka yang datang daripada pelbagai sumber. Daripada temubual yang dilakukan, terdapat tiga

versi yang sering dirujuk apabila membincangkan asal-usul masyarakat CW (Ustazah Zaliah Ali, Wan Kampit dan Aki Kerpan). Menurut Anis Nabilla (2016) dan Jamilah Bebe Mohamad (2016), ketiga-tiga versi tersebut disampaikan secara lisan dari satu generasi kepada satu generasi mereka sebagai catatan sejarah jurai keturunan mereka secara sah dan menjadi kebanggaan anggota masyarakat ini (Jamal Rizal, 2015b). Selain itu, juga terdapat beberapa versi catatan oleh para orientalis mengenai asal-usul masyarakat (dan nama) Che Wong ini (Jamal Rizal, 2015b). Kertas ini akan membincangkan perihal analisis yang dilakukan terhadap semua sumber yang ada bagi merungkai permasalahan dan menentukan sehampir mungkin asal-usul masyarakat CW ini.

Perbincangan Asal-Usul Suku Kaum Orang Asli Che Wong

Hasil daripada aktiviti pengumpulan data yang dilakukan terhadap masyarakat orang asli Che Wong ini, terdapat tiga versi naratif lisan yang menjadi bualan dan siulan masyarakat ini apabila membicarakan asal usul mereka. Berdasarkan definisi naratif lisan yang diketengahkan oleh Ismail Hamid (1986), asal usul mereka dapat dikatakan sebagai satu bentuk cerita rakyat yang disulam dengan pelbagai unsur mitos dan legenda.

Menurut Jamilah Bebe Mohamad, Anis Nabilla Ahmad & Jamal Rizal Razali (2016), ketiga-tiga versi naratif ini disampaikan secara lisan daripada satu generasi ke generasi berikutnya dan dianggap sebagai catatan sejarah jurai keturunan mereka secara sah dan masih dipegang sehingga hari ini. Ketiga-tiga versi tersebut juga adalah kebanggaan anggota masyarakat ini (Jamal Rizal et.al, 2017) dan hal ini terbukti daripada pemerhatian semasa proses pengumpulan data dalam kajian ini. Di samping itu, terdapat juga versi asal usul masyarakat ini berdasarkan catatan oleh para orientalis mengenai asal-usul masyarakat (dan nama) Che Wong ini.

Versi Pertama : Keturunan Tuhan

Bagi versi pertama, menurut Wan Kalo¹ (2016), masyarakat mereka percaya bahawa mereka adalah berketurunan Tuhan. Kisah ini dikaitkan dengan kisah dua orang adik beradik yang tinggal dilangit (kayangan) telah turun ke bumi. Mereka telah mendarat di sebuah bukit yang paling tinggi dan bukit tersebut dikatakan terletak di pergunungan Indo-China iaitu di Pnom Phen, Vietnam. Sebaik sahaja mendarat, kedua-dua beradik ini berjalan kaki sehingga tiba di Thailand dan salah seorang daripada mereka, iaitu abangnya mengambil keputusan untuk menetap di kawasan tersebut. Beliau menjadi seorang raja dan jurai keturunannya dikatakan kekal memerintah sehingga ke hari ini.

Manakala adiknya telah meneruskan perjalanan sehingga melalui kawasan banjaran Titiwangsa dan berhenti di Gunung Benom. Di sini, beliau menetap dan menjadi Raja di Hulu Sungai. Keturunannya dikatakan kekal hingga sekarang mendiami kawasan ini iaitu di Lanchang, Temerloh dan di Sungai Yol, Raub. Mereka dikatakan sering berulang-alik antara kedua-dua tempat merentasi banjaran Titiwangsa. Menurut Wan Kalo¹ dan Aki Kerpan (2016), “Che” dikatakan bermaksud “Tuan” atau “Tuhan” dan “Wong” bermaksud “orang”. Dalam hal ini, mereka adalah tuan atau Tuhan kepada orang-orang atau manusia (Jamal Rizal, 2017).

Versi Kedua : Keturunan Raja

Bagi versi yang kedua pula, mereka mengatakan bahawa masyarakat CW adalah keturunan Raja di sebuah negara di Indo-China. Menurut Wan Kalo¹ (2016) dan Aki Kerpan (2016), pada zaman dahulu terdapat seorang anak raja yang bernama “Che” dan beliau adalah bakal raja bagi negara tersebut. Pada masa yang sama, beliau telah jatuh cinta dengan seorang gadis orang kebanyakan bernama “Wong”. Percintaan ini mendapat tentangan daripada Raja dan Ratu kerana perbezaan status, selain itu juga dikatakan bahawa mereka adalah keturunan dewa-dewa yang tidak boleh berkahwin dengan manusia. Akhirnya, keadaan ini menimbulkan perselisihan faham dan pertelingkahan antara anak raja tersebut dengan ibu dan bapanya.

Akibat perasaan cinta yang mendalam dan terlalu kuat antara satu sama lain maka, “Che” dan “Wong” telah mengambil keputusan melarikan diri ke banjaran Titiwangsa dan berhenti di Gunung Benom. Mereka berdua akhirnya berkahwin, mempunyai keluarga, beranak-pinak dan keturunan mereka hidup aman damai di kedua-dua belah banjaran Titiwangsa iaitu di Hutan Simpan Krau yang merangkumi Lanchang dan Ulu Dong sehingga kini.

Dalam konteks kesamaan beberapa unsur dalam kisah versi pertama dan kedua ini, timbul persoalan adakah versi kedua ini merupakan kesinambungan versi pertama?. Hal ini demikian kerana di dalam versi pertama, kedua-dua beradik tersebut turun ke bumi dan dipercayai menjadi raja dan di dalam versi kedua juga dikaitkan dengan seorang Raja, walaupun kawasan pemerintahan mereka berlainan antara satu sama lain. Selain itu, di dalam versi kedua juga boleh dikatakan bahawa “Che” adalah anak kepada Raja yang mungkin boleh dikatakan sebagai “adik” atau individu kedua yang meneruskan perjalanannya ke Banjaran Titiwangsa.

Meneruskan perjalanan mungkin dimaksudkan melarikan diri jika mengikut versi kedua dan melalui kedua-dua versi dikatakan bahawa mereka mempunyai kaitan dengan raja, iaitu menjadi raja dan berketurunan raja serta mempunyai kaitan dengan keturunan dewa-dewa dan Tuhan. Persamaan ini mungkin berlaku secara kebetulan dalam kedua-dua versi yang berlainan ataupun ianya merupakan kisah asal usul yang berkesinambungan yang tidak disampaikan secara jelas dan tepat kepada generasi seterusnya. Walau bagaimanapun, kawasan penempatan yang dinyatakan dalam kedua-dua versi secara jelas menunjukkan persamaan dan maklumat ini boleh dianggap sebagai benar.

¹ Wan Kalo¹ merupakan salah seorang anggota masyarakat orang asli Che Wong yang tertua. Temubual bersama dengan beliau dijalankan ketika kajian lapangan di Penempatan Orang Asli Kuala Gandah Raub pada April 2016.

Versi Ketiga : Sang Kelembai

Melalui versi ketiga pula, asal usul masyarakat ini dikaitkan dengan versi yang sangat mashyur dalam kalangan masyarakat negara ini khususnya orang Melayu, iaitu Sang Kelembai. Menurut Harun Mat Piah (2003) masyarakat ini dikatakan berasal daripada Sang Kelembai yang terdiri daripada dua orang adik beradik yang diberi mana Tak Ong dan Tatang. Kedua-dua beradik ini sentiasa bersaing dalam setiap perbuatan mereka. Kebiasaannya, Tatang (adik) akan dapat mengatasi Tak Ong dan keadaan ini menyebabkan Tak Ong menyimpan dendam kepada adiknya sendiri.

Tak Ong tinggal di sebelah timur Banjaran Titiwangsa iaitu di Lanchang manakala Tatang pula tinggal di sebelah barat iaitu di kawasan Ulu Dong, Raub. Walau bagaimanapun, Tak Ong bernasib malang apabila matanya cedera dan telinganya putus semasa bertanding dengan adiknya menyebabkan dia menjadi buta. Tatang pula merupakan sejenis makhluk yang sentiasa gembira sehinggalah isteri dan anak-anaknya mati akibat keracunan buah perah. Dikatakan, setiap pokok perah yang dijumpainya akan dicabut kerana marah dan sakit hatinya dan dikatakan ketiadaan pokok perah di kawasan Kampung Dong (Raub) dan Pulau Raya (Kuala Krau, Temerloh) disebabkan oleh tindakannya.

Walaupun bagaimanapun asal-usul perkataan atau nama Sang Kelembai tidaklah diketahui. Di dalam versi ketiga ini, terdapat satu persamaan unsur dengan versi pertama dan kedua iaitu, kewujudan dua orang adik beradik. Walau bagaimanapun, agak sukar untuk mengaitkan versi yang ketiga ini dengan penamaan (*naming*) masyarakat ini kerana langsung tidak mempunyai persamaan dengan nama Che Wong.

Versi Keempat : Pelabelan oleh orientalis berdasarkan catatan Howell, 1984

a. Kekeliruan Ogilve

Ogilve ialah salah seorang pegawai British yang bertugas di Temerloh. Beliau mendapat maklumat daripada salah seorang kakitangan Jabatan Hidupan Liar Pahang di Temerloh (Howell, 1984) berkenaan nama kaum tersebut yang dirujuk sebagai "Siwang". Menurut versi ini, nama "Siwang" ini sebenarnya adalah nama seorang anggota renjer Melayu yang tinggal di Kuala Gandah. Akibatnya, Ogilve telah beranggapan bahawa "Siwang" ialah nama suku kaum ini. Selain itu, "Siwang" juga

dianggap sebagai nama yang lebih lembut atau sopan berbanding gelaran "Sakai" yang bermaksud "hamba". Walau bagaimanapun, versi ini masih boleh dibahaskan kerana "Siwang" atau "Sewang" bermaksud "upacara kerohanian" yang diamalkan oleh masyarakat Orang Asli bagi tujuan-tujuan tertentu. Sebagai contoh, terdapat sewang ubat, sewang hantu, sewang (<http://tariansewangpayalebar.blogspot.my/>, Prof. Puan Sri Dr. Faridah Abdul Karim) <http://muzikorangasli.blogspot.my/2010/09/sewang.html>. Berikut adalah nama beberapa jenis "sewang" yang diamalkan oleh masyarakat Orang Asli:

- a. Sewang Chenchem
- b. Sewang Gamok
- c. Sewang Panoh
- d. Sewang Penhei
- e. Sewang Manjar
- f. Sewang Pungei
- g. Sewang Tanggei

Kemungkinan juga jawapan "Siwang" yang diterima oleh Ogilve merujuk kepada upacara yang sedang dijalankan oleh masyarakat Che Wong dan beliau beranggapan bahawa "Siwang" adalah nama suku kaum ini.

b. Needham (1955) dan Craey (1976)

Beliau juga merujuk suku kaum ini sebagai "Siwang" berdasarkan maklumat daripada seorang lelaki Orang Asli bernama Beng. Selain itu, Carey (1976) menyatakan bahawa nama "Che Wong" itu mempunyai makna khusus iaitu "Che" bermaksud "orang" dan "Wong" bermaksud "hutan". Pandangan yang dikemukakan oleh Carey lebih munasabah kerana panggilan tersebut juga ditemui dalam wawancara dengan anggota masyarakat ini dan nama tersebut lebih menonjol kaitannya dengan cara hidup mereka.

c. Evans (1927) dan Howel (1984)

Dua pengkaji ini mengemukakan dua nama iaitu "Maroi" dan "Kleb". Menurut Howell (1984), nama "Maroi" muncul berdasarkan maklumat daripada Ogilve (?) yang mengatakan bahawa ketua masyarakat ini ialah orang bernama "Maroi". Maklumat ini juga bersandarkan kepada maklumat yang dikemukakan oleh orang Melayu dan Jah Hut yang tinggal di sekitar kawasan ini. Mereka sering berinteraksi dalam proses tukar barang dan "Maroi" merupakan jurucakap kepada orang-orangnya. Sehubungan dengan itu, masyarakat ini dipanggil "orang Maroi". Selain itu, nama "Kleb" berdasarkan maklumat yang diterima daripada Schebesta (pengkaji British) yang mendakwa terdapat sebuah suku kaum bernama "Kleb" yang tinggal di selatan dan timur laut Pahang dan kawasan ini didapati berhampiran dengan Kuala Gandah sekarang. Bertalian dengan itu, Howell (1984) turut menyatakan bahawa orang asli di Sungai Youl, Raub turut mendakwa bahawa mereka adalah orang Kleb (Bi Kleb).

DAPATAN

Menerusi semua versi yang dikumpulkan, analisis secara struktural dilakukan melalui pengenalan setiap unsur yang menjadi struktur naratif tersebut. Dengan kata lain, setiap nama orang, tempat, peristiwa, masa dan unsur-unsur yang menonjol akan ditanda dan diuraikan. Secara umumnya, semua naratif lisan berkenaan asal usul masyarakat Che

Wong didapati mempunyai persamaan inti dan jalan cerita yang sama apabila melibatkan dua orang adik beradik yang berasal dari tempat yang sama.

Namun demikian, hal ini tidak dipersetujui oleh Wan Kaloi, Aki Kerpan dan Ustazah Zaliah² yang menyatakan bahawa ketiga-tiga versi tersebut adalah berlainan dan tidak berkaitan antara satu sama lain dan ketiga-tiga versi ini diterima melalui penceritaan nenek moyang mereka. Menurut Ustazah Zaliah (2016), beliau mengetahui kesemua versi penceritaan asal-usul masyarakat ini melalui Tok Batin dan versi penceritaan ini masih kekal sehingga ke hari ini. Beliau juga berpendapat bahawa setiap persamaan di antara setiap versi mungkin berlaku secara kebetulan atau sememangnya adalah berkesinambungan antara satu sama lain.

Jika diteliti kembali ketiga-tiga versi asal-usul orang asli ini merupakan naratif lisan yang mempunyai kaitan dan saling bertindih antara satu sama lain. Versi pertama mempunyai kisah mitos dan dikaitkan dengan lagenda manakala pada versi kedua merupakan cerita lagenda yang dimasukkan unsur mitos. Versi yang melibatkan Sang Kelembai sudah semestinya dapat dikaitkan dengan cerita rakyat. Hal ini demikian kerana secara umumnya Sang Kelembai merupakan tokoh jelmaan yang sangat ikonik dan sinonim dengan pelbagai masyarakat.

Versi terakhir, iaitu versi keempat berkaitan dengan asal-usul masyarakat orang asli Che Wong ini ialah melalui dapatan catatan yang dilakukan oleh para orientalis. Terdapat tiga cacatan orientalis yang ditemui oleh penulis, iaitu (i) Howell (1984), (ii) Needham (1955) dan Craey (1976) serta (iii) Evans (1927) dan Howel (1984).

Daripada analisis yang dilakukan, terdapat empat versi kisah atau cerita tentang asal-usul masyarakat ini. Selain itu, juga ditemukan beberapa persamaan atau pertindihan unsur dalam kesemua versi. Jadual berikut memaparkan titik persamaan tersebut,

Jadual 4. Menunjukkan persamaan unsur dalam semua versi asal-usul Orang Asli Che Wong

Unsur dalam cerita dan laporan	Versi 1	Versi 2	Versi 3	Versi 4
1. Lelaki	/	/	/	/
2. Wanita		/		
3. Memerintah Sesebuah Kawasan	/	/	/	
4. Lokasi Penempatan (asal)	/	/	/	
5. Makna perkataan “che” dan “wong”	/	/		/
6. Seorang Raja	/	/		
7. Membuka kerajaan di kawasan baharu	/	/		
8. Lokasi Penempatan (baharu)	/	/		
9. Keturunan Tuhan	/	/		
10. Dua beradik	/		/	
11. Hubungan dan konflik cinta		/		
12. Upacara				/

Daripada analisis yang dilakukan, terdapat dua belas unsur yang menjadi tulang belakang kepada cerita-cerita rakyat berkenaan asal-usul masyarakat CW ini. Semua unsur tersebut dikenalpasti wujud dan mempunyai pertindihan dengan versi-versi yang lain. Persamaan atau pertindihan ini boleh dianggap sebagai petanda atau titik rujukan bagi menentukan kesahihan kisah-kisah tersebut selain memperlihatkan perkaitan antara satu sama lain.

Dalam versi satu terdapat 9 unsur muncul, manakala 10 unsur muncul dalam versi 2, 4 unsur muncul dalam versi 3 dan hanya 3 unsur muncul dalam versi 4. Daripada semua unsur tersebut, hanya satu unsur yang muncul dalam kesemua versi iaitu, tokoh atau watak utama dalam naratif dan laporan yang dianalisis ialah lelaki. Manakala bagi jantina wanita pula, hanya muncul dalam satu versi iaitu versi ke-2.

Unsur yang ketiga iaitu “memerintah sesebuah kawasan” atau sering dikaitkan dengan gelaran “raja” (di hulu sungai atau raja di sungai) juga muncul dalam tiga versi iaitu versi 1, 2 dan 3. Unsur yang keempat yang berkaitan dengan “lokasi atau penempatan” masyarakat CW ini turut ditemukan dalam 3 versi iaitu versi 1, 2 dan 3.

Hal yang sama juga berlaku kepada unsur yang ke-lima iaitu, “makna perkataan “che” dan “wong”. Dalam hal ini, makna bagi kedua-dua perkataan tersebut dikaitkan manusia dan Tuhan. Bagi unsur makna perkataan “che” dan “wong”, unsur ini agak istimewa kerana turut ditemui dalam catatan versi Orientalis. Bagi versi satu dan dua, maksud perkataan tersebut adalah hampir sama apabila merujuk kepada “manusia” dan “Tuhan”. Manakala dalam versi yang tidak dibincangkan di dalam bab ini, iaitu versi Orientalis makna “wong” ialah “hutan”, namun kata tersebut mempunyai makna tertentu yang dikaitkan dengan masyarakat CW ini. Selain itu, dalam versi Orientalis juga mereka mengatakan bahawa nama dan asal-usul masyarakat CW ini berdasarkan upacara “sewang” atau “siwang” yang diamalkan oleh masyarakat

² Ustazah Zaliah merupakan seorang penggerak masyarakat Orang Asli yang bertugas dengan Jabatan Agama Islam Pahang (JAIP). Beliau telah bertugas lebih daripada 20 tahun di kawasan penempatan orang asli Lancang di Kuala Gandah. Selain itu, beliau juga bergiat aktif dalam membantu masyarakat ini mengenali agama Islam dengan lebih mendalam dan menceburkan diri dalam bidang pendidikan mereka serta menguruskan dokumentasi masyarakat orang asli ini seperti pendaftaran sivil kelahiran, kad pengenalan dan sebagainya.

Orang Asli. Namun demikian, pandangan ini tidaklah kukuh kerana semua suku kaum Orang Asli mengamalkan “sewang” sama ada sebagai hiburan mahupun sebagai upacara tertentu.

Unsur yang keenam, tujuh dan lapan didapati sangat berkaitan. Hal ini kerana unsur ke-enam berkaitan dengan status tokoh yang dibicarakan iaitu seorang “Raja”. Dalam konteks ini, informan merujuk tokoh tersebut sebagai “Raja di Hulu” dan “Raja Sungai”. Unsur yang ke-7 pula iaitu “membuka kerajaan di kawasan baharu” muncul dalam versi 1 dan 2. Berdasarkan akal logik, seorang raja mestilah mempunyai kawasan pemerintahannya yang tersendiri. Kawasan jajahannya ini pula mungkin merupakan kawasan yang dirampas atau mungkin juga merupakan kawasan baharu yang dibuka olehnya. Berdasarkan cerita lisan yang disampaikan, “raja” tersebut telah membuka kawasan di dua buah tempat yang berbeza iaitu, di Thailand (tidak dapat dipastikan tempat yang pasti kerana jawapan yang diberi ialah “turun gunung, buak kampung tepi sungai, diam sampai sekarang jadi raja situ”) dan di kaki Gunung Benom yang meliputi kawasan Tanah Hutan Simpan Krau melibatkan Sungai Yol dan Sungai Pasu di Raub dan Kuala Gandah di Temerloh.

Unsur yang ke-sembilan pula “keturunan Tuhan”. Unsur ke-sembilan ini muncul dalam versi 1 dan 2 dan mereka menyatakan bahawa masyarakat CW ini adalah keturunan Tuhan kerana nenek moyang mereka dikatakan turun dari langit dan tempat pertama yang dijejaki ialah “gunung sana” dan “berjalan dua beradik sampai berhenti satu tempat, abang berhenti tak nak jalan dah, adik jalan lagi sampai Benom”. Dalam cerita lisan yang dituturkan oleh masyarakat pelbagai masyarakat, dewa-dewi atau Tuhan dikatakan tinggal di langit. Di dalam cerita mitos Yunani, dewa-dewi yang terkenal seperti Zeus, Athena, Hestia, Poseidon dan sebagainya tinggal di langit. Mereka turun ke bumi untuk menyelesaikan masalah yang berlaku dalam kalangan manusia dan akhirnya beranak pinak di bumi. Hal yang sama juga wujud dalam cerita lisan masyarakat CW ini apabila mereka tinggal dan beranak pinak di bumi dengan manusia.

Perbincangan mengenai unsur ke-sembilan ini tidak dapat dipisahkan dengan unsur yang ke-sepuluh iaitu, “adik beradik” dan unsur ini muncul dalam versi 1 dan 3. Secara lebih khusus, versi 1 ialah “keturunan Tuhan” dan versi 3 ialah “Sang Kelembai”. Persoalan “dua beradik” di dalam versi 1 berkaitan dengan pernyataan mereka bahawa terdapat “dua beradik” yang turun dari langit. Walaupun informan tidak menyatakan nama kedua beradik tersebut, namun dapat difahami bahawa mereka bersetuju dengan kisah tersebut yang turut mengaitkan mereka sebagai “keturunan Tuhan”.

Bagi versi 3, informan secara jelas menamakan kedua beradik tersebut sebagai “Tatang” dan “Tak Ong”. Kedua beradik ini tinggal di kawasan pergunungan Pahang. Tak Ong tinggal di sebelah timur Banjaran Titiwangsa iaitu di Lanchang manakala Tatang pula tinggal di sebelah barat iaitu di kawasan Ulu Dong, Raub. Mereka berdua mempunyai hubungan yang erat dan sering bersaing sehinggalah persaingan tersebut mencetuskan konflik dan berubah menjadi perseteruan.

Unsur ke-sebelas iaitu “hubungan dan konflik cinta” hanya muncul dalam versi 2. Informan menyatakan bahawa telah wujud hubungan cinta antara seorang yang bernama “Che” dan seorang lagi bernama “Wong”. Individu bernama “Che” ialah seorang lelaki daripada keluarga bangsawan yang jatuh cinta dengan wanita kebanyakan bernama “Wong”. Akibat latar belakang keluarga yang tidak setaraf, kedua-dua mereka telah dilarang daripada meneruskan hubungan cinta tersebut. Mereka akhirnya melarikan diri dari tempat asal mereka (tidak diketahui dengan pasti namun dikatakan tempat asal tersebut ialah gunung) sehinggalah tiba di Banjaran Titiwangsa dan memilih Gunung Benom sebagai tempat tinggal mereka.

Unsur ke-dua belas iaitu, “upacara” hanya muncul dalam versi 14 yang dikemukakan oleh pengkaji Barat. Versi keempat ini merupakan catatan pihak Barat yang mendengar dan melakukan wawancara dengan pihak-pihak yang tertentu. Walau bagaimanapun, maklumat yang dikemukakan agak lemah untuk dijadikan asas bagi menelusuri asal-usul masyarakat CW ini kerana keraguan mentafsir “Siwang” hanya berdasarkan nama orang yang mungkin bernama “Awang” (renjer di Kuala Gandah yang mungkin berketurunan Orang Asli atau Melayu) atau “Awang” ialah kata ganti nama yang umum digunakan untuk merujuk kepada seorang lelaki yang tidak diketahui nama sebenarnya.

Begitu juga dengan kaitan antara “Siwang” dengan “Sewang” dan “Che Wong”. Ketiga-tiganya mempunyai kaitan fonologis, iaitu sebutan dan bunyi yang hampir sama. Walaupun ketiga-tiganya mempunyai kaitan fonologis, iaitu bunyi yang hampir sama, tetapi mempunyai makna yang berbeza. “Siwang” ialah upacara yang dijalankan oleh semua kaum Orang Asli bagi tujuan tertentu seperti pengubatan, pernikahan dan sebagainya. Manakala “Che Wong” pula dikatakan bermaksud “hutan” dan ini juga mempunyai sedikit pertalian dengan cerita-cerita lisan dalam versi-versi lain walaupun maknanya berbeza.

Begitu juga dengan hal yang ditemukan oleh Evans (1927) dan Howel (1984) yang mengatakan bahawa kaum Che Wong ini sebenarnya adalah kaum “Kleb” dan ketuanya bernama “Maroi” sehingga mereka menamakan suku kaum ini sebagai “orang Maroi” dan juga “Kleb” (yang tidak diketahui). Dalam hal ini, kita boleh bertanya kepada pengkaji Barat ini adakah nama “Maroi” itu merupakan panggilan yang digunakan bagi menyatakan terdapat persamaan antara Orang Asli yang dirujuk dengan orang-orang Maori di New Zealand?

PENUTUP

Berdasarkan kajian dan analisis yang dilakukan, dapatlah disimpulkan bahawa cerita versi satu dan dua mempunyai pertindihan yang paling banyak iaitu sembilan unsur. Pertindihan atau persamaan ini menunjukkan pencipta, penyampai dan pemilik kedua-dua versi cerita ini mempunyai maklumat yang hampir sama dan boleh dianggap sebagai bertalian antara kedua-duanya. Dalam kajian filologi, salah satu kaedah mencari “proto teks” iaitu sebuah teks yang dianggap sebagai paling asli atau “original version” dilakukan dengan membuat pemetaan kesamaan unsur-unsur tertentu yang wujud dalam pelbagai versi teks yang dianalisis. Bagi analisis cerita rakyat masyarakat CW ini, kesamaan pelbagai unsur

yang wujud dalam versi cerita-cerita tersebut menunjukkan kepada kita bahawa terdapat kebenaran akan cerita-cerita tersebut.

Dapat dikatakan asal-usul Orang Asli Che Wong yang tinggal di negeri Pahang ini sangat berkaitan dengan dewa-dewa atau Tuhan, Raja atau ketua masyarakat, dua orang adik beradik atau dua orang individu, lokasi penempatan, dan jantina lelaki. Persamaan ini bukan hanya wujud dalam versi naratif lisan yang diperolehi melalui temubual yang dilakukan, tetapi juga persamaan ini wujud dalam catatan orientalis yang ditemui. Akan tetapi dapat dikatakan bahawa versi yang didapati daripada individu-individu tertentu dalam suku kaum ini lebih meyakinkan berbanding maklumat daripada pengkaji Barat ini. Hal ini demikian kerana maklumat yang digunapakai hanya bersandar kepada tekaan atau jangkaan walaupun menampakkkan persamaan dengan versi naratif lisan.

PENGHARGAAN

Kertas kerja ini adalah sebahagian daripada geran projek penyelidikan FRGS nombor rujukan RDU150108 (Kajian Tahap Keterancaman Bahasa Che Wong) yang dibiayai oleh Kementerian Pendidikan Malaysia.

BIBLIOGRAFI

- Abdullah Adnan Mohamad & Jamal Rizal Razali. (2020). *Isu-Isu Pembelajaran dan Pengajaran Bahasa, Komunikasi dan Sastera*. Penerbit UMP: Kuantan.
- A. Rahman, H. (2010). *Penglibatan Masyarakat Peribumi Dalam Isu Berkaitan Persekitaran: Tinjauan Terhadap Suku Mah Meri Di Pulau Carey, Kuala Langat, Selangor*. Universiti Sains Malaysia: Nota penyelidikan kemanusiaan (111-134).
- A. Rahman, H. Ahmad, N. & Wahab, S, R. (2009). *Konsep-Konsep Asas Hubungan Etnik*. (dicapai pada 25 April, 2015 dari <http://eprints.utm.my/14559/1>).
- Abdullah, R. (2008). *Orang Asli dalam Arus Pembangunan Nasional di Terengganu*. (dlm Redzuan, M. & Gill, S. (Ed). *Orang Asli: Isu, Trasformasi dan Cabaran*. Serdang: Penerbit Universiti Putra Malaysia).
- Acharya Deepak dan Anshu S. (2008). *Indegenous Herbal Medicine: Tribal Formulations and Traditional Herbal Practices*. Jaipur, India : Aavishkar Publishers & Distributors.
- Alias, A. (2012). *Pada Suatu Masa di Pos Gob, Ulu Kelantan, Gua Musang: Nilai Kehidupan Tradisi Masyarakat Orang Asli Temiar*. Regional Conference on Values and Humanities (RECOVH) 2012. Kota Bharu: Universiti Malaysia Kelantan (tidak diterbitkan).
- Anis Nabilla Ahmad, Jamilah Bebe Mohamad, Jamal Rizal Razali. (2016). *Che Wong: Khazanah yang Menghilang* (dibentang pada 5th Kuala Lumpur Communication, Education, Language, & Social Science Conference (KLICELS) pada 19-20 November 2016 bertempat di Hotel Bangi, Putrajaya Malaysia).
- Asmah Hj. Omar. (1987). *Malay in Its Sociocultural Context*. KL: DBP.
- Bon, A. T. (2003). *Kenali Kami: Masyarakat Orang Asli di Malaysia*. Batu Pahat: Penerbit KUiTTHO.
- Canagarajah, S. (2002). *Reconstructing Local Knowledge*. *Journal of Language, Identity and Education*, 1(4), 243-259.
- Cecep Eka Permana R. (2010). *Kearifan Lokal Masyarakat Buduy dalam Mitigasi Bencana*. Jakarta : Wadatama Widya Sastra.
- Cheng YC (2004). *Fostering Local Knowledge and Human Development in Glibalization of Educations*. *International Journal of Educational Management*, 18 (1) 7-24).
- Clifford Geertz. (1983). *Local Knowledge : An Interpretative Anthropology*. USA: Basic Books Inc.
- Coburn J. (2003). *Bridging LK into Environmental Decision Making : Improving Urban Planning for Communities at Risk*. *Journal of Planning Education and Research*, 22 (42-433).
- Dollah, H, S. Bahri M. Radzi, S. Ishak & M. L. Abd. Rahman. (2004). *Cerita Orang Jakun Endau Rompin dalam ICOSH'04*. hlm. 162-171, 14-16 Disember 2004.
- Harun, N. & Hamid, N. A. (2010). *Akta Orang Asli 1954 (Akta 134) : Sejauh mana melindungi Hak Orang Asli: Satu Kajian Perbandingan*. 1st International Conference on Public Policies & Social Science 2010 (IcoP 2010). Merbok: UiTM Kedah. 1-14.
- Hassan Mat Nor. (1988). *Warga bumi menghadapi cabaran pembangunan*. Kertas Kadangkala bil. 8. Jabatan Antropologi dan Sosiologi, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Hiwasaki L, Luna E, Syamsidik, Shaw R. (2014). *Local and indigenous knowledge for community resilience: Hydro-meteorological disaster risk reduction and climate change adaptation in coastal and small island communities*. UNESCO: Jakarta. p.60.
- Howell, Signe Lise & Melhuus, Marit (2007). *Race, Biology and Culture in Contemporary Norway: Identity and Belonging in Adoption, Donor Gametes and Immigration* (in Peter Wade (ed.), *Race, Ethnicity, and*

Nation: Perspectives from Kinship and Genetics. Berghahn Books. ISBN 978-1-84545-355-8. Kapittel 3. p 53 – 73).

- Jabatan Kemajuan Orang Asli. (2006, 2010, 2012, 2015) dicapai pada 28 Januari 2015 daripada <http://www.jakoa.gov.my/>
- Jamal Rizal Razali. (1998). Amalan Berkomunikasi dalam Masyarakat Tutur: Kajian Laras Bahasa di LKTP Kechau Pahang. (tesis Sarjana USM tidak diterbitkan).
- Noriah Mohamed. (2012). Patriotisme dalam Teks Ucapan Hari Kemerdekaan ke-50. (Bab dalam buku TESSHI 2012 diterbitkan oleh UiTM Kedah).
- (2014a). *Negaraku Negara Kita*. Penerbit UMP: Kuantan.
- (2014b). *Metafora dalam Ucapan Presiden UMNO 2000 - 2010: Kuasa, Patriotisme dan Setia kawan*. (tesis Doktor Falsafah USM tidak diterbitkan).
- (2019). *Dirgahayu Darul Makmur*. Kuantan: Penerbit UMP: Kuantan.
- (2018). *Che Wong: Khazanah yang Hilang (dalam Dirgahayu Darul Makmur)* Penerbit UMP: Kuantan.
- (2019). *Dialek Keturunan Tok Linggi: Sumbangan kepada Korpus Bahasa Melayu dan Dialek Pahang*. (dalam *Dirgahayu Darul Makmur*. Kuantan: Penerbit UMP).
- (2015). *Bahasa Che Wong di Mata UNESCO*. (Kertas Prosiding dalam Seminar Pedagogi Peribumi di IPGTAA pada Oktober 2015, Kaula Lipis Pahang Darul Makmur).
- Jamilah Bebe Mohamad, Anis Nabilla Ahmad, Jamal Rizal Razali. (2016). Tinjauan Amalan Sosiobudaya Masyarakat Orang Asli Che Wong (dibentang pada International Conference of Humanities 2016 (ICH2016) pada 22-23 Disember 2016 bertempat di Pusat Pengajian Ilmu Kemanusiaan, Universiti Sains Malaysia Pulau Pinang.
- Haverkot, B. (1993). *Agricultural Development with a focus on local resources*. ILEIA's view on Indegenous knowledge. (dalam DM Warren, D. Brokensha & LJ Slikkerveer (Ed.). (2006). *Indegenous Knowledge Systems: The Cultural Dimensions of Development*. London: Keegan Paul).
- Koentjaraningrat. (2009). *Pengantar ilmu Antropologi*. Jakarta: Aksara Baru.
- Kumaran TW, Dissanayake L & Norbert SA (2007). *Indegenous Knowledge Systems and Sustainability : An Appraisal Towards Resources Development*. Colombo: Kumaran Book House.
- Mohd Yusof Hasan. (1991). *Dunia Melayu*. KL: DBP.
- Nicholas, C. (2000). *The Orang Asli And The Contest For Resources*. Indigenous politics, Development And Identity In Peninsular Malaysia. Copenhagen: International Work Group For Indigenous Affairs.
- Noriah Mohamed dan Jamal Rizal bin Razali. (2011). *A Brief Discussion of Identity and Language Survival of the Sihan Community in Sarawak, Malaysia* (Kertas prosiding dalam The 1st Malaysian Research Conference, Auckland, New Zealand, 17th December 2011).
- Ridwan NA (2007). *Landasan Keilmuan Kearifan Lokal*, Jurnal Studi Islam dan Budaya, 5(1), 27-38).
- Rosley, N. A. (2009). *Kajian Impak Pembangunan Terhadap Komuniti Orang Seletar: Kajian Kes Di Kg. Simpang Arang, Johor Bahru*. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia. (tesis sarjana).
- Salasiah Che Lah dan Norizan Esa (ed.). (2015). *Ilmu, Tradisi dan Kelestarian dalam Kearifan Tempatan*. USM : Penerbit USM.
- Warren, D. Brokensha & LJ Slikkerveer (Ed.). (2006). *Indegenous Knowledge Systems: The Cultural Dimensions of Development*. London: Keegan Paul.
- UNESCO. (2015). *Ethnologue Language of the World* (dicapai pada 26 Januari 2015 daripada <http://www.ethnologue.com/language/cwg>).

Wawancara

Aki Kerpan Bin Batin Gadong (Julai 2016). Zaliah Bt Ali (Mei 2016)

Zainab Bt Abdullah / Wan Kampit Bt Aki Gadong (Jun 2016)